

Entremons. UPF Journal of World History. Número 8 (juny 2016)

Jaume CLARET MIRANDA

Memòria de la repressió franquista a la Universitat espanyola

Article]

ENTREMONS. UPF JOURNAL OF WORLD HISTORY

Universitat Pompeu Fabra | Barcelona

Número 8 (juny 2016)

www.entremons.org

Memòria de la repressió franquista a la Universitat espanyola¹

Jaume CLARET MIRANDA

Universitat Oberta de Catalunya

jclaretmi@uoc.edu**Resum**

Els règims feixistes europeus nascuts durant el primer terç del segle XX (Itàlia, Portugal, Alemanya i Espanya) van depurar els respectius aparells estatals per tal de consolidar el propi poder. La repressió va colpejar especialment al funcionariat vinculat a l'ensenyament i als sectors més intel·lectuals. Amb la progressiva recuperació de la democràcia, els nous governs de cada país van haver d'encarar la gestió d'aquest passat molest. Dins d'aquesta casuística, destaca el cas espanyol per la violència de la purga, per la prolongació de la dictadura i pel recent debat sobre la conflictiva memòria històrica. Aquest article analitza com les universitats espanyoles s'han enfrontat —assumint, contemporitzant o evitant— al propi passat, tant a nivell institucional com de recerca.

Paraules clau

Memòria, feixisme, repressió, universitat, depuració, passat

Abstract

The European totalitarian regimes that aroused during the first third of the XXth century (Italy, Portugal, Germany and Spain) purged the respective state apparatuses in order to consolidate their own power. Repression was especially hard on civil servants linked to education and to intellectual sectors. With the gradual restoration of democracy, new governments of each country had to face the management of this annoying past. In this casuistry, the Spanish case stands out for his violent purge, for the prolongation of the dictatorship and for the recent debate on the conflictive historical memory. This article examines how Spanish universities dealt with their own past —either assuming, appeasing or avoiding it—, both institutional and research levels.

Keywords

Memory, fascism, repression, university, purge, past

¹ Bona part del relatat aquí, té els seus orígens a Jaume Claret, *El atroz desmoche* (Barcelona: Crítica, 2006) que, al seu torn, sorgia de la meua tesi doctoral defensada el 2004 a l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives de la Universitat Pompeu Fabra. Una primera versió d'aquest text va formar part de les Jornades "La vertebració d'Espanya. Un debat acadèmic interminable (1931-1934)", realitzades el 22 i 23 de gener de 2013 a la Universitat Pompeu Fabra.

La consolidació dels règims totalitaris durant la primera part del segle XX va passar, necessàriament, per l'assalt als respectius aparells estatals. Controlar l'administració pública va esdevenir un compartit objectiu primordial, ja que permetia gestionar un poder real (pressupost, recursos...), incidir directament en la societat i difondre i imposar la pròpia ideologia. En coherència amb aquesta voluntat, les quatre dictadures feixistes de l'Europa contemporània —Itàlia, Alemanya, Portugal i Espanya— van protagonitzar purgues polítiques del funcionariat. A través del triple efecte de la repressió —castigar els desafectes, sotmetre als indecisos i premiar als partidaris—, es volia garantir l'adhesió de l'estat.

Assalt feixista a l'escalafó

El caràcter general de la repressió necessitava d'un mínim consens per a dur-se a terme, anuència que anava des de la col·laboració activa al passiu i pragmàtic beneplàcit del compromís de lleialtat. Com han demostrat J. Arch Getty i Oleg V. Naumov, el terror d'estat requereix de la implicació de part de la mateixa societat per realitzar una purga a gran escala.² El *no només Hitler* de Robert Gellately³ podria parafrasejar-se tant pel general Francisco Franco com per Benito Mussolini o António de Oliveira Salazar.

La depuració va delmar especialment l'ensenyament i la intel·lectualitat.⁴ Tots quatre règims comparten el temor a “la disensión espiritual e ideológica más que [a] la acción abierta, porque es fácil aplastar la rebelión, pero las ideas suelen difundirse insidiosa e inconteniblemente”.⁵ Tots quatre coincidien en la desqualificació pública dels contraris —des dels tebis fins al clarament opositors—, en l'aplicació de sancions disfressades com a penes purament administratives, i en l'exigència d'una adhesió pública a partir de l'obligatòria jura de fidelitat al règim. “El trámite no suponía ningún problema para los claramente fascistas y para aquéllos que relajadamente lo entendieron como una mera formalidad pero para los que no comulgaban con el régimen este hecho provocó verdaderos dramas de conciencia (algunos incluso renunciaron a sus cátedras)”.⁶

A Portugal, des de maig de 1926 la contrarevolució havia afavorit un creixent control i centralització de l'ensenyament. Després d'un primer període de transigència, la repressió va endurir-se progressivament, coincidint amb l'augment

² J. Arch Getty i Oleg V. Naumov, *La lógica del terror* (Barcelona: Crítica, 2001), 28-41.

³ Robert Gellately, *No sólo Hitler. La Alemania nazi entre la coacción y el consenso* (Barcelona: Crítica, 2002).

⁴ Francisco Morente Valero va publicar una primera comparativa dels models represors a les universitats italianes, alemanyes i espanyoles a “Políticas de control ideológico del profesorado universitario en los regímenes fascistas. Una aproximación”, a *Josep Fontana. Història i projecte social. Reconeixement d'una trajectòria* (Barcelona: Crítica, 2004), 1.493-1.503. Una versió complementària pot trobar-se a: “La Universitat feixista i la Universitat franquista en perspectiva comparada”, en Giuliana di Febo i Carme Molinero (eds.), *Nou Estat, nova política, nou ordre social. Feixisme i franquismo en una perspectiva comparada* (Barcelona: CEFID i Fundació Carles Pi i Sunyer, 2005).

⁵ Laura Fermi, *Inmigrantes ilustres. La historia de la migración intelectual europea 1930-1941* (Buenos Aires: Ameba, 1971), 65.

⁶ Carolina Rodríguez López, *La Universidad de Madrid en el primer franquismo. Ruptura y continuidad (1939-1951)* (Madrid: Dykinson, 2002), 49.

de la contestació professional i estudiantil. “Os intelectuais, principais agentes de intermediação, vão ter que, de imediato, definir o seu campo, ou ao serviço da propaganda do Estado, integrando-se nos padrões estético-ideológicos previamente estabelecidos e sendo por isso devidamente recompensados, ou do lado das «ideias perturbadoras e dissolventes da unidade e interesse nacional»”.⁷

El setembre de 1931 es decretava el cessament de tot funcionari que evidenciés “espírito de oposição à política nacional”, i el setembre de 1936 s’imposava una declaració pública de repulsa del comunisme, així com de tota idea subversiva.⁸ Amb tot, el gradual increment de la repressió no va arribar mai al nivell de violència espanyol, fruit en gran mesura de la sagnant guerra civil prèvia. A més, els òrgans representatius no respongueren a les depuracions, al constant estat de sospita regnant i a la separació d’alguns professors de les seves càtedres. La inèrcia s’imposava mentre l’Estat no qüestionés a la Universitat en el seu conjunt i mentre un comportament discret seguí assegurant la majoria de les seves funcions. Així, com relata Carolina Rodríguez Lopez en referència al cas portuguès, “con el paso del tiempo se fue viendo cómo iba penetrando en el cuerpo docente un cada vez mayor número de profesores que no se integraban ideológicamente en el Régimen, más allá de que sus críticas fueran leves y su discreción muy marcada”.⁹

En canvi, la promoció de Benito Mussolini a la presidència del govern italià va anar acompanyada d’un viu debat entre la intel·lectualitat, amb manifestos de suport i d’oposició, encapçalats pel filòsof Giovanni Gentile i per l’historiador Benedetto Croce, respectivament. A la tardor de 1931, el dictador italià va iniciar una política de pressió activa a través d’un decret “que exigía que los profesores universitarios jurasen su lealtad” al règim feixista. “Con cierta apariencia de razón, muchos seguramente pensaron que enseñar química, historia antigua o anatomía comparada nada tenía que ver con la política. Y hasta es posible que otros se preguntaran si sería mejor atenerse a sus convicciones y su orgullo personal y abandonar la enseñanza, perjudicando así a sus alumnos, o transigir en parte con su conciencia y continuar la misión educadora”. Dels 1.250 docents, només dotze es van negar a fer-ho.¹⁰

Posteriorment, amb l’increment de la pressió feixista —sobretot a partir de 1938— es van materialitzar els pitjors presagis de la mà de les lleis racials. Aquestes van suposar l’expulsió d’uns 300 professors, el 10 per 100 del total.¹¹ Sense adoptar un caràcter generalitzat i discrecional, “es constituirà un tribunal especial per a la

⁷ Helena Ângelo Veríssimo, *Os jornalistas nos anos 30/40. Elite do Estado Novo* (Coimbra: Minerva, 2003), 25-26.

⁸ Maria Filomena Mónica, *Educação e sociedade no Portugal de Salazar* (Lisboa: Presença, 1978), 178-181.

⁹ Carolina Rodríguez López, *La Universidad de Madrid en el primer franquismo. Ruptura y continuidad (1939-1951)* (Madrid: Dykinson, 2002), 51-52.

¹⁰ Laura Fermi, *Inmigrantes ilustres. La historia de la migración intelectual europea 1930-1941* (Buenos Aires: Aneba, 1971), 74-75.

¹¹ Francisco Morente Valero, “Políticas de control ideológico del profesorado universitario en los regímenes fascistas. Una aproximación”, a Josep Fontana, *Història i projecte social. Reconeixement d’una trajectòria* (Barcelona: Crítica, 2004), 1.496.

defensa de l'Estat" i es "condemnarà als antifeixistes a milers d'anys de presó, però es condemnarà, generalment, als opositors actius".¹²

Entre els intel·lectuals fidels, destaca el cas del catedràtic de Dret comparat i diputat feixista des de 1921, Giuseppe Bottai, exemple d'intel·lectual orgànic. Després d'ocupar diversos càrrecs d'importància —responsable de la "Carta de Lavoro" com a ministre de les "Corporazioni", governador de Roma, primer governador italià d'Addis Abeba, entre d'altres—, el 22 de novembre de 1936 assumia el Ministeri d'Educazione Nazionale fins el 5 febrer de 1943. En finalitzar la guerra, "serà condenado a muerte por contumacia en el proceso de Verona; alistado en la Legión Extranjera, amnistiado en 1947, podrá regresar a Italia", però al marge tant de la vida política com de l'ensenyament.¹³

En el cas alemany, Adolf Hitler no va amagar en cap moment les seves intencions. Poc després d'assumir el poder, el dictador prometia "depurar la nación y en particular las clases intelectuales de las influencias de origen extranjero y de la infiltración foránea desde el punto de vista racial". Davant dels representants de l'elit cultural alemanya declarava "que debía llevarse a cabo la inmediata erradicación de la mayoría de los intelectuales judíos de la vida cultural e intelectual de Alemania con el fin de garantizar el derecho innegable que tenía el país a ostentar su propio liderazgo intelectual".¹⁴

Els nazis van prendre el control del sistema universitari alemany sense massa oposició. Només Theodor Litt, Karl Jaspers, Karl Vossler i pocs més van aixecar la seva veu per anticipar el perill, però foren l'excepció. En poc temps es van proscriure tant l'autonomia universitària com la llibertat de càtedra o l'objectivitat en la formació. Segons el ministre d'educació Bernard Rust, hi havia prou amb què el professorat "eduque a sus colaboradores y a los alumnos en los conceptos adecuados acerca del mundo", nocions en línia amb els postulats nazis. Qui no s'adaptava als nous paràmetres era expulsat, i ni tan sols les càtedres garantien sortir ben parat. En total van perdre la feina 1.678 professors, 313 d'ells catedràtics. El 80 per 100 dels cessaments van justificar-se per motius racials, la resta es basaven en acusacions de pacifisme o simpaties cap a ideologies d'esquerres. Sota l'anomenada llei per a la restauració d'un funcionariat civil professional publicada el 7 d'abril de 1933, s'iniciava una purga racial que va dur a l'exili a Anglaterra i als Estats Units, abans de 1936, a bona part de la classe intel·lectual i científica alemanyes. A aquesta

¹² Francisco Morente Valero, "Debat. Consens i feixisme a Italia", a *Franquisme. Sobre resistència i consens a Catalunya (1939-1959)* (Barcelona: Crítica, 1990), 43-44. En la mateixa direcció, Albertina Vittoria, "L'Università italiana durante il regime fascista", a J. J. Carreras Ares i M. A. Ruiz Carnicer (eds.), *La Universidad española bajo el régimen de Franco (1939-1975)* (Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1991).

¹³ Geneviève Hoche, "Quelques hypothèses à propos de la revue de Giuseppe Bottai, «Critica fascista»", a *Idéologies et politique. Contributions à l'histoire des intellectuels italiens du risorgimento au fascisme* (París: Paillart, 1978), 279-280.

¹⁴ "Der Reichskanzler umreisst die rasse-hygienischen Aufgaben der Ärzte", *Völkischer Beobachter*, 7 d'abril de 1933, citat per Robert Gellately, *No sólo Hitler. La Alemania nazi entre la coacción y el consenso* (Barcelona: Crítica, 2002), 48.

pèrdua directa, s'hi ha d'afegir “los graves daños morales derivados de la actitud conformista de muchos catedráticos y profesores”, ja que “resulta mucho más inquietante que el resto de la comunidad académica hiciera tan poco para defender a sus viejos colegas”.¹⁵

Sens dubte, un dels casos més coneguts és el de Martin Heidegger. El filòsof assumia el rectorat de la Universitat de Friburg el 21 d'abril de 1933, “de acuerdo con un proyecto planificado por instancias nacionalsocialistas de la Universidad”. El 1 de maig el nou rector ingressava al Partit Nazi o NSDAP (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – Partit Nacional Socialista Alemany dels Treballadors) amb tota solemnitat, encara que anys després el protagonista restés importància als fets i els qualificqués com un acte de pura formalitat.¹⁶

Respecte dels estudiants, aquests requerien de certificats de bona conducta que cercaven tant el compromís amb el nazisme com la reducció del número de matriculats. A més, les dones van veure com s'incrementaven els obstacles per a accedir als estudis superiors. Finalment, partir del 25 d'abril de 1933 s'establia un número màxim de places per als jueus. La població estudiantil universitària va passar de 15.000 alumnes el 1933 a únicament 6.000 el 1938.¹⁷

Durant aquells mateixos anys, França va patir també un doble procés de repressió, encara que dins d'una dinàmica diferent a la comentada respecte dels països feixistes de l'Eix. La primera etapa s'inicià l'agost de 1943 amb la creació d'una comissió de depuració per part del ministre d'Educació Nacional, Abel Bonnard —qui acabaria els seus dies refugiat a l'Espanya franquista—, durant el govern presidit per Pierre Laval sota el règim col·laboracionista encapçalat pel mariscal Henri-Philippe Pétain. A mesura que la purga afectava a un major número de docents, també augmentava la seva complexitat a través de la creació de diferents comitès i d'un Consell Superior de Recerca encarregat de la coordinació.

En l'interregne de l'alliberament, alguns comitès del Front Popular van iniciar la seva pròpia repressió contra els elements col·laboracionistes. Aquesta segona depuració seria institucionalitzada, al final de la guerra, pel nou règim encapçalat pel general Charles de Gaulle. La Comissió de Depuració de l'Acadèmia resoldria més de sis mil expedients, dels quals 185.000 corresponien a funcionaris de l'ensenyament. El juny de 1945, amb René Capitant de ministre, ja s'havia incoat expedient a 2.362 docents, amb el resultat de 370 censure, 359 sancions de trasllat, 110 de retrogradació, 69 de cessament, 90 de jubilació, 17 de suspensió temporal o definitiva, 194 de prohibició d'exercir, 18 d'inhabilitació, 59 de revocació amb pensió i 272 sense pensió. A més, set expedients foren remesos al Ministeri de la

¹⁵ Laura Fermi, *Inmigrantes ilustres. La historia de la migración intelectual europea 1930-1941* (Buenos Aires: Ameba, 1971), 78; i Fritz K. Ringer, *El ocaso de los mandarines alemanes. La comunidad académica alemana, 1890-1993* (Barcelona: Pomares-Corredor, 1995), 408-411.

¹⁶ Ramón Rodríguez, “Estudio preliminar”, a Martin Heidegger, *La autoafirmación de la Universidad alemana. El rectorado, 1933-1934. Entrevista del Spiegel* (Madrid: Tecnos, 1989), xiv-xxi.

¹⁷ Dades i xifres provenen de de Gerhard Hess, *La universidad alemana 1930-1970* (Darmstadt: Inter. Naciones Bad Godesberg, 1968), 8 i 21.

Guerra i 114 al d'Interior o al de Justícia, mentre que 357 alts funcionaris del d'Educació Nacional eren sancionats. Posteriorment, la dinàmica va relaxar-se i es dictaren amnisties parcials.¹⁸

El cas espanyol

La Segona República espanyola va generar, bàsicament, grans expectatives – positives a l'esquerra, negatives a la dreta—, però qui l'havia de dirigir eren principalment moderats que, difícilment, podrien satisfer a uns i a altres. Una moderació que acabaria frustrant les esperances de transformació radical i, paradoxalment, confirmant les pors dels sectors immobilitistes a qualsevol canvi que qüestionés el sistema social vigent el 1931.

En un text revelador, un combatent falangista ho reconeixia obertament el 1937: “En 1931 hubo cambio político en España, y de entonces acá fue creándose, y adquiriendo luego de día en día mayor ímpetu, la lucha de clases; en esta lucha llevábamos la peor parte las clases burguesas; en el motín callejero, en la discusión de la plaza pública, podía la masa obrera; y uno a uno iban cayendo los contados señoritos que, teniendo la mala suerte de tropezar con un ademán provocador, tuvieran la gallardía de no someterse (...). Era constante el comentario: ‘esto no puede seguir así’, y yo he de decir que desde el año 31 estaba esperando llegase el momento en que hubiéramos de jugárnoslo todo, absolutamente todo”.¹⁹

El fracàs parcial del cop d'estat del 18 de juliol de 1936 va donar pas a una cruenta guerra civil. Durant els primers mesos del conflicte, en el bàndol insurgent es va forjar un discurs barreja de conservadorisme corporativista, catolicisme ultraortodox, nacionalisme excloent i feixisme. És a dir, allò que coneixerem com a nacional-catolicisme i que es complementarà amb un odi profund cap a la Segona República, els partits d'esquerra, els nacionalismes perifèrics i la democràcia en general. La violència va passar a ser considerada com una mesura sanitària i els discursos es farciren de referències higienistes: “La depuración ha hecho desaparecer de nuestra Universidad el dolor de sus miembros podridos, de los desertores en quienes no les interesaba de ella más que la nómina, o de los traidores que la utilizaban para encubrir con la noble prestancia de sus títulos los designios tenebrosos que mordían sus almas renegadas”.²⁰

La violència franquista no va ser fruit d'incontrolats o limitada al període bèl·lic, sinó que es va convertir en un tret definitori i va ser exercida amb plena consciència. Allò que no s'havia pogut aturar a les urnes, s'aturaria amb les armes. No es tractava d'una violència reactiva, sinó preventiva. Com explicava el 1937 davant d'una assemblea de mestres el mateix general Francisco Franco: “En los frentes de batalla se combate con las armas, mas poco importaría que allí alcanzáramos la victoria si

¹⁸ Herbert Lottman, *La depuración. 1943-1953* (Barcelona: Tusquets, 1998), 353-356.

¹⁹ M. Morales, *La guerra civil en Guipúzcoa. Julio-agosto 1936* (Valladolid: Santarén, 1937), 31.

²⁰ Antonio Gómez Jiménez de Cisneros, *La Verdad*, 1 de gener de 1941, citat per Carmen González Martínez, “La Universidad de Murcia: II República y guerra civil”, *La Universidad en el siglo XX (España e Iberoamérica). X Coloquio de Historia de la Educación* (Múrcia: Sociedad Española de Ciencias de la Educación, 1998), 173.

no cumpliéramos nuestra obligación de desarmar moralmente al enemigo, formando su conciencia hasta elevar su corazón en esta otra batalla de la que vosotros, los maestros, tenéis que ser los oficiales y los generales. Sois vosotros quienes tenéis que desarmar a la España roja”.²¹

Les conseqüències de la repressió no s’amagaven, sinó que eren assumides com un mal necessari: “el desmoche ha sido tremendo porque tremenda era la plaga”.²² En un atac de sinceritat, el primer ministre franquista d’Educación Nacional, Pedro Sainz Rodríguez, considerava que la fractura només era comparable amb “la emigración de los afrancesados a raíz de la Guerra de la Independencia”.²³ Com assenyala Francisco Morente, la repressió nazi és la que manté major similitud amb la franquista, “al menos en lo que respecta a la aplicación generalizada de una legislación que permitía indagar sobre conductas y afinidades ideológicas y que conllevó la expulsión de la universidad de en torno a un tercio” dels docents.²⁴ Però la purga feta a Espanya tenia característiques pròpies diferencials, per la seva amplitud, extensió i contundència.

Després d’un primer període de violència ‘preventiva’, a partir del 1 de novembre de 1936 va començar a ‘legalitzar-se’ la repressió, sense aturar la violència. Als botxins i als executors de primer hora, progressivament els varen acompanyar juristes, administratius, jutges, metges etc. “Cuando las gentes se pegan o se matan, llegan después los juristas para explicar por qué se pegaron o mataron”.²⁵

La repressió va adoptar diferents formes i, entre elles, va destacar la depuració professional. Aquest procediment, de llenguatge administratiu però voluntat política, es va aplicar a tot el funcionariat. La depuració, positiva lògicament, es va convertir en el requisit previ imprescindible per a recuperar el lloc de feina o per accedir a la funció pública i a alguns àmbits professionals. En el cas de l’ensenyament i en tant que funcionaris, la depuració va afectar als diferents nivells educatius, amb una atenció fins i tot més pronunciada, degut a la seva funció formativa i al seu ús com a eina d’ideologització. Calia, com escrivia un dels màxims responsables de la depuració Enrique Suñer, la “extirpación a fondo de nuestros enemigos, de esos

²¹ Citat per José Luis Abellán, *De la guerra civil al exilio republicano (1936-1977)* (Madrid: Mezquita, 1983), 33.

²² Constantino Bayle, “Abolición oficial del laicismo en las escuelas”, *Razón y Fe*, 478, novembre de 1937, pp. 374-375, citat a Mercedes Montero, *Historia de la ACN de P. La construcción del Estado Confesional (1936-1945)* (Pamplona: EUNSA, 1993), tom II, 51, nota 91.

²³ Arxiu de Pedro Sainz Rodríguez, caixa 4, “Cultura y propaganda. Carácter y espíritu de la reforma educativa”, mecanoscrit.

²⁴ Francisco Morente Valero, “Políticas de control ideológico del profesorado universitario en los regímenes fascistas. Una aproximación”, a *Josep Fontana. Història i projecte social. Reconeixement d’una trajectòria* (Barcelona: Crítica, 2004), 1.497.

²⁵ Antonio Fuentes Labrador, María de los Ángeles Sanpedro, Florencia Corrionero i María Jesús Velasco, “Apoyo institucional en un centro de poder: la Universidad de Salamanca durante la guerra civil. Un modelo de comportamiento”, a Juan José Carreras Ares i Miguel Ángel Ruiz Carnicer (eds.), *La Universidad española bajo el régimen de Franco (1939-1975)* (Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1991), 274-278.

intelectuales, en primera línea, productores de la catástrofe. Por ser más inteligentes y cultos, son los más responsables”.²⁶

Es fa difícil valorar què va suposar aquest procés depurador per la ciències i les lletres espanyoles. Cal tenir en compte que als assassinats, empresonats, condemnats dins l'ampli ventall de sancions i víctimes de la incertesa i la inseguretat jurídiques, cal sumar-li encara els exiliats (interiors i exteriors). No és estrany que quan al catedràtic de Lògica i ex president del Congrés republicà, Julián Besteiro, li demanaven per la localització exacta del Tresor Nacional respongués que aquest es trobava “en las cárceles y en los campos de concentración”.²⁷

Quan ens referim a l'erm franquista sempre tenim present a tots aquells docents que es van perdre. Però oblidem que l'erm real i perdurable van crear-lo tots aquells professors que varen romandre a Espanya i varen ocupar les vacants. No perquè tots ells fossin dolents, sinó perquè la ideologia va passar per davant de la ciència i disposaren de quaranta anys per perpetuar-se.²⁸ Evidentment, en aquesta desgraciada herència van existir excepcions. Casos especials deguts a professors concrets que van mantenir-se actius amb sancions menors, que van aconseguir els hi fossin revisades les penes, que retornaren de l'exili o que impartiren el seu coneixements des de fora de les aules oficials. Amb els anys, a més, la massificació va impedir mantenir el control estricte dels Claustres i, poc a poc, algunes càtedres van airejar-se. Però, en moltes d'altres, l'herència va seguir present.

La gestió de la memòria

Com escriu Tzvetan Todorov “los regímenes totalitarios del siglo XX han revelado la existencia de un peligro antes insospechado: la supresión de la memoria”.²⁹ Aquesta ombra d'oblit va poder ser parcialment conjurada a Alemanya, Itàlia o França amb la derrota de les potències de l'Eix a la Segona Guerra Mundial. La revisió d'aquell passat no va ser senzilla i va veure's de seguida mediatitzada per la conjuntura geopolítica amb el descabellament de la Guerra Freda (l'oposició als influents partits comunistes occidentals, la divisió alemanya, el teló d'acer...). A aquestes dificultats externes, s'hi afegia la difícil digestió del propi capteniment: “Yet in virtual silence, the elites witnessed the extrusion of Jewish scientists, the imprisonment of political opponents, the reintroduction of torture, the throttling of freedom; in silence, they witnessed the burning of books and the elimination of «Jewish» art and artists”.³⁰

En el cas alemany, més enllà d'alguns casos molt coneguts, la revisió crítica del passat va estar lluny de ser generalitzada. Només el pas del temps amb la maduració

²⁶ Enrique Suñer Ordóñez, *Los intelectuales y la tragedia española* (Burgos: Editorial Española, 1937), 171.

²⁷ Citat a Carlos Fernández Santander, *Alzamiento y guerra civil en Galicia (1936-1939)* (La Corunya: Edicions do Castro, 2000), tom II, 618.

²⁸ José Manuel Sánchez Ron, *Cinzel, martillo y piedra. Historia de la ciencia en España, siglos XIX y XX* (Madrid: Taurus, 1989).

²⁹ Tzvetan. Todorov, *Los abusos de la memoria* (Barcelona: Paidós, 2008), 13.

³⁰ Fritz Stern, *Dreams and Delusions. The Drama of German History* (New Haven: Yale UP, 1999), 133.

de noves generacions i l'esperó extern, va permetre assumir un nou relat sobre aquell passat. Com recorda Fritz Stern respecte de la historiografia alemanya: “it took some time for German historians to recover from the inner and the outer emigration, from the ready submission of so many of them to the dictates of National Socialism. By the early 1960s the Fritz Fischer controversy over Germany's role in World War II signalled a renewed vitality among German historians and a willingness to challenge the prevailing conservative consensus”.³¹ Si ens fixem en l'àmbit universitari, Alemanya va recórrer un llarg camí entre els primers homenatges als estudiants contraris al nazisme —com el memorial inaugurat el 1984 a la Universitat de Tübingen— i obres tan exhaustives i completes com la monumental *Geschichte der Universität Unter den Linden 1810-2010*.³²

La prolongació de la dictadura franquista durant 40 anys va allunyar Espanya d'aquests models. Fins i tot el model de Transició pactada, la va diferenciar de Portugal, on la “revolució dels clavells” va posar fi a la seva també llarga dictadura. Sovint la revisió sobre el propi passat, lluny de ser proactiva, sorgeix com a resposta a la creixent interpel·lació popular sobre l'anomenada memòria històrica. Si, per exemple, analitzem quina ha estat la gestió sobre aquesta qüestió per part de les universitats espanyoles hereves de les dotze existents en període republicà (Barcelona, Granada, La Laguna, Madrid, Múrcia, Oviedo, Salamanca, Santiago de Compostela, Saragossa, Sevilla (amb la Facultat de Medicina de Cadis), València i Valladolid), trobem una casuística ben diversa, tot constatant-se que l'Acadèmia tampoc difereix de la resta de la societat a l'hora d'encarar el seu passat.

Aquesta actitud principalment reactiva permet considerar l'actual Universitat espanyola més filla de la Universitat franquista que no de la republicana. No ideològicament, sinó per tradició. No s'ha d'oblidar que, després de la recuperació de la democràcia, només dos catedràtics exiliats van poder-se reintegrar a la docència a Espanya: Francisco Giral González de Química orgànica a la Universitat de Salamanca —encara que la seva càtedra pertanyia a la de Santiago— i Agustín Pérez Vitoria de Química inorgànica a la Universitat de Múrcia. Actualment, trobem des de centres que no se senten preocupats per aquesta necessitat de revisar el propi passat, fins a casos exemplars en la gestió de la pròpia memòria.

La gestió de la memòria (I): sobrevolar una qüestió espinosa

Entre els centres més reticents a visitar aquells anys, trobem les universitats de Sevilla, Oviedo, Santiago de Compostela i La Laguna. A la web institucional del centre sevillà, tot queda reduït a una asèptica frase: “Posteriormente la Guerra Civil primero y la Dictadura Franquista después, frenaron cualquier despegue progresista, la Institución Libre de Enseñanza quedó sesgada”.³³ Cap referència, per exemple, a l'assassinat de l'auxiliar i diputat del PSOE Rafael Calbo Cuadrado, o a sancionats

³¹ Fritz Stern, *Dreams and Delusions. The Drama of German History* (New Haven: Yale UP, 1999), 267.

³² Heinz-Elmar Tenorth (ed.), *Geschichte der Universität Unter den Linden 1810-2010* (Berlín: Akademie Verlag, 2010-2012).

³³ Universidad de Sevilla, “Historia y actualidad”, www.us.es/acerca/patrimonio/historia (consultada el 13 de gener de 2016).

tan rellevants com Ramón Carande o Jorge Guillén, per només citar dos noms. Aquest biaix segurament no estranyarà a qui conegui les interioritats d'un centre que, amb motiu del seu cinc-cents aniversari, obviava al monumental llibre commemoratiu cap referència a aquells anys.

De fet, els primers actes de recuperació històrica van ser organitzats el gener de 2006 per dos catedràtics de Matemàtiques, Antonio Duran i Guillermo Curbera, amb l'oposició oficiosa del Rectorat que va arribar a ordenar la retirada dels cartells promocionals als bidells de l'edifici. Agafats en fals i davant de l'èxit de convocatòria, el Rectorat va reaccionar convocant el seu propi acte pel següent Divendres Sant. Una data com a mínim curiosa per organitzar una conferència en una ciutat com Sevilla.

Fins març de 2010, no tindria lloc el primer homenatge oficial als universitaris represaliats pel franquisme, però deixant fora als precursors inicials.³⁴ Per sort, el relleu al front del centre universitari sevillà i el treball conjunt entre professors concrets i associacions civils com "Todos los nombres", han permès la coorganització, el novembre de 2014, d'unes jornades científiques sobre la repressió.³⁵ Alguna cosa es mou.

Tampoc la Universitat d'Oviedo ha estat massa precoç. La seva web institucional passa de puntetes sobre la qüestió: "La Universidad continúa su trayectoria hasta que en 1934 estalla la Revolución de Octubre que destruye el Edificio Histórico y con él todo el patrimonio cultural y científico que contenía, marcando un punto de inflexión que continúa con el estallido de la Guerra Civil y la paralización de las enseñanzas académicas. El proceso de reconstrucción, en todos los aspectos, se puso en marcha inmediatamente, pero no se dio por finalizado hasta bien entrada la década de 1940".³⁶

Les autoritats acadèmiques s'han resistit força a recordar la duresa amb què la repressió va colpejar el centre i com, fins i tot, la seva pròpia continuïtat va ser posada en dubte. L'amnèsia va afectar, fins no fa massa, al rector i catedràtic de Dret civil, Leopoldo García-Alas García-Argüelles, un dels dos rectors en exercici assassinats durant la guerra civil. El professor ovetense era, a més, fill del famós novel·lista Leopoldo García-Alas Ureña (més conegut com Leopoldo Alas o, simplement, 'Clarín'), a qui els sectors més conservadors no li havien perdonat la mordaç crítica inclosa a *La Regenta*.

³⁴ *El Correo de Andalucía*, "La Hispalense hace memoria", elcorreoweb.es/2010/03/09/la-hispalense-hace-memoria (consultada el 13 de gener de 2016).

³⁵ Universidad de Sevilla, "Inauguración y mesa redonda: la represión en Sevilla", tv.us.es/inauguracion-y-mesa-redonda-%E2%80%999Cla-represion-en-sevilla-del-golpe-de-estado-a-los-anos-setenta%E2%80%999D-1%C2%AA-parte/ (consultada el 13 de gener de 2016).

³⁶ Universidad de Oviedo, "Historia y patrimonio", www.uniovi.es/launiversidad/historia (consultada el 13 de gener de 2016).

Tot i els anys passats, poc abans, el 2002 les tombes del pare i el fill eren violentades per desconeguts.³⁷ Fins 2007, amb motiu del setantè aniversari de l'assassinat del rector, la seva filla Cristina i els seus néts no van poder descobrir una placa amb la següent llegenda: "En homenaje a D. Leopoldo Alas García-Argüelles, víctima de la intolerancia, en desagravio a la ignominia de su destitución y muerte, con un emocionado recuerdo y reconocimiento como rector magnífico de la Universidad de Oviedo". Les coses sembla que poc a poc canvien. El 31 de març de 2012, l'Ajuntament va declarar-lo, per unanimitat, fill predilecte de la ciutat.³⁸

Molt menys generosa han estat la Universitat de La Laguna, on tot queda reduït a un lacònic: "En 1935 se adjudican las obras, que sufrieron graves retrasos entre otras causas por la Guerra Civil y por el nuevo régimen político instaurado".³⁹ Cap menció més. De fet, els únics actes de recuperació històrica han sigut organitzats per d'altres centres universitaris canaris com la seu de la UNED a La Laguna i la Universitat de Las Palmas.⁴⁰

La gestió de la memòria (II): l'homenatge impulsat a remolc

Altres centres universitaris s'han vist abocats a encarar la pròpia història, per incitació i demanda de tercers. Aquest seria el cas, per exemple, de Santiago, Valladolid, Salamanca, Saragossa i, fins a cert punt, Granada. Normalment, entre aquests tercers trobem a col·lectius vinculats amb l'ensenyament, el sindicalisme, la memòria històrica i/o professors concrets de dins de cada centre. Davant d'aquest impuls inicial, la resposta posterior de la Universitat varia.

La universitat galega ha anat acompanyant la creixent conscienciació social sobre la memòria històrica. En aquest procés, ha destacat especialment l'investigador Ricardo Gurriarán, autor d'un bon grapat de monografies.⁴¹ Així, el març de 2007, el centre compostel·là feia un primer homenatge públic al personal docent,⁴² mentre que la seva web resumia allò succeït: "O levantamento militar contra o governo da República en 1936, a guerra civil e a represión política, que afectou a un apreciable número de profesores, modificaron o horizonte da universidade compostelá.

³⁷ David Ruiz, "La memoria de Clarín en el Oviedo franquista", a *Claves de Razón Práctica*, 122, 54-57.

³⁸ *La nueva España*, "La ciudad nombrará hijo predilecto al rector Alas a los 75 años de su fusilamiento", www.lne.es/oviedo/2012/02/21/ciudad-nombrara-hijo-predilecto-rector-alas-75-anos-fusilamiento/1202054.html (consultada el 13 de gener de 2016).

³⁹ Universidad de La Laguna, "Siglo XX", www.ull.es/view/institucional/ull/Siglo_XX/es (consultada el 13 de gener de 2016).

⁴⁰ UNED, "La recuperación de la memoria histórica de la educación durante el franquismo", www.uned.es/cursos-repositorio/cverano2009/cursos.asp-idcurso=056.htm (consultada el 13 de gener de 2016).

⁴¹ Sense voluntat d'exhaustivitat, cal destacar: *Ciencia e conciencia na Universidade de Santiago (1900-1940)* (Santiago: Universitat de Santiago, 2006); 1968, do «*Gaudemus igitur*» ao «*Venceremos nós*»: as mobilizacións estudiantís do 68 en Compostela (Santiago: Fundación 10 de marzo, 2008); i *Inmunda escoria: a universidade franquista e as mobilizacións estudiantís en Compostela, 1939-1968* (Vigo: Xerais, 2010).

⁴² Universidade de Santiago, "Acto académico de honra ao profesorado e persoal da USC represaliado (1936-1940)", tv.usc.es/serial/index/id/137 (consultada el 13 de gener de 2016). Un any abans, s'havia retirat l'Honoris Causa al general Francisco Franco.

Durante varias décadas, autárquica e tradicionalista, estuvo baixo o control nacional-católico, o que só empezaría a mudar contra finais dos anos sesenta, mercé ás crecente demandas estudiantís, á incorporación crítica dun novo profesorado e á influencia das dinámicas sociais favorables á democracia política”.⁴³

En el cas de Valladolid, les autoritats acadèmiques han tingut fins ara un comportament reactiu i contemporitzador. No encapçalen res, però responen quan se'ls hi demana. Així, mentre es manté el nom de diferents rectors franquistes a espais universitaris, es cedeixen aquestes mateixes instal·lacions per actes d'homenatge als docents depurats. Com és el cas dels treballs i actes encapçalat per Maria Jesús Izquierdo.⁴⁴ Pel que fa a la web institucional, evita el conflicte i presenta una panoràmica històrica centrada purament en l'evolució patrimonial, malgrat comptar en el seu Claustre amb historiadors que han treballat i publicat sobre la qüestió: “Ocupada en gran parte por oficinas militares y policiales durante la Guerra Civil, en abril de 1939 un incendio destruyó algunos sectores del edificio. En los años siguientes, hasta 1944, fue reconstruido por Constantino Candeira”.⁴⁵

En el cas de la Universitat de Salamanca, a la iniciativa de la societat civil s'hi han sumat diversos docents del centre, com ara el catedràtic Ricardo Robledo.⁴⁶ Aquesta tasca de conscienciació ha cristal·litzat en diverses recerques i, sobretot, en l'acte d'homenatge celebrat el desembre de 2006. Entre els diferents parlaments i intervencions, cal destacar la del vicerector Santiago Lopez que va llegir els noms de tots els represaliats, perseguits i assassinats.⁴⁷ Tot plegat fa encara més sorprenent el silenci de la web institucional –que compta amb un apartat històric— i, sobretot, de la creada amb motiu dels seus vuit-cents aniversari.⁴⁸

⁴³ Universidade de Santiago, “Historia da USC”, www.usc.es/gl/info_xeral/historia/ (consultada el 13 de gener de 2016).

⁴⁴ *El norte de Castilla*, “El delito de ser docente en 1936”, www.elnortedecastilla.es/culturas/libros/201507/27/delito-docente-1936-20150727165043.html (consultada el 13 de gener de 2016). Entre els treballs impulsats, destaca el llibre de María Jesús Izquierdo, *Pizarras vacías. La represión de los docentes en Valladolid durante la Guerra Civil* (Valladolid: Universitat de Valladolid, 2015). Prèviament, la pròpia María Jesús Izquierdo amb Asunción Esteban havien coordinat el treball col·lectiu: *La revolución educativa en la Segunda República y la represión franquista* (Valladolid: Universitat de Valladolid, 2014).

⁴⁵ Universidad de Valladolid, “Historia y patrimonio”, www.uva.es/export/sites/uva/1.lauva/1.01.historiaypatrimonio/index.html (consultada el 13 de gener de 2016).

⁴⁶ Ricardo Robledo (ed.), *Esta salvaje pesadilla. Salamanca en la guerra civil española* (Barcelona: Crítica, 2007).

⁴⁷ Foro castellano, “La Universidad de Salamanca con los represaliados del franquismo”, www.forocastellano.org/spip.php?article48 (consultada el 13 de gener de 2013). En 2008, la Universitat va retirar l'Honoris Causa al general Francisco Franco: *El mundo.es*, “La Universidad de Salamanca rechaza el Honoris Causa a Franco”, www.elmundo.es/elmundo/2008/04/30/castillayleon/1209572025.html (consultada el 13 de gener de 2016).

⁴⁸ Universidad de Salamanca, “Reseña histórica de la USAL”, www.usal.es/webusal/node/941?bcp=conocenos i Universidad de Salamanca, “2018: conmemoración del VIII centenario de la Universidad de Salamanca”, www.usal.es/webusal/node/1327, respectivament (ambdues consultades el 13 de gener de 2016).

Més escadussera és encara la web de la Universitat de Saragossa on, simplement, no s'inclou cap referència.⁴⁹ Es tracta d'una circumstància curiosa, atès que es tracta d'un centre especialment productiu en recerca sobre història de les universitats i sobre història espanyola contemporània. Fins novembre de 2009 no trobem un primer acte celebrat en seu universitària, però organitzat per tercers i centrat en els mestres.⁵⁰ Aquesta desídia institucional s'estén al silenci sobre els represaliats i al manteniment del reconeixement als acadèmics franquistes.

La gestió de la memòria (III): el cas exemplar com a esperó

En els casos de les universitats de Granada i València, l'interès per la pròpia història sorgeix a partir d'una figura clau, represaliada en el seu moment i convertida en icònica amb el pas del temps. En el cas granadí, tot i ser un centre petit i de segon ordre dins del mapa universitari espanyol, va ser escenari de la repressió més salvatge. Fins a cinc catedràtics i un auxiliar serien assassinats durant les primeres setmanes posteriors al cop d'estat, més un bon grapat de sancions que també afectaren a d'altres docents. Entre aquestes víctimes qualitatives sobresurt la figura del jove rector Salvador Vila Hernández.⁵¹

Fins 1976, el retrat de Salvador Vila no va ser reposat al Saló de Rectors de l'Hospital Real, seu del Rectorat granadí, amb una asèptica i exculpadora llegenda que deia: "cesó el 23 de julio de 1936". Per no ferir suposades sensibilitats, la Universitat no li va retre homenatge públic fins el 15 d'octubre de 2001, quan es va batejar amb el seu nom l'aula número 5 de la Facultat de Filosofia i Lletres. Rere aquesta recuperació trobem a les professores Inmaculada Cortés i, sobretot, a Mercedes del Amo, especialista com Salvador Vila en cultura àrab-islàmica. Elles seran les responsables de l'edició facsímil, el novembre de 2002, de *El renacimiento del Islam* de Adam Mez, traduït en el seu moment per Vila i publicat per primera vegada el 1936. En aquesta nova edició, les professores abans citades incloïen el primer estudi sobre l'antic rector. Aquest treball pioner seria completat per l'excel·lent *Salvador Vila. El rector fusilado en Vïznar* publicat en 2005 per la incansable Mercedes del Amo.⁵² Poc abans, Canal Sur emetia un reportatge sobre la figura de Vila i, per primera vegada, el seu fill i el seu nét tornaven a trepitjar terra espanyola. El 2012, amb motiu de les Terceras Jornadas sobre Republicanismo Español, la Universitat

⁴⁹ Universidad de Zaragoza, "Historia", www.unizar.es/resena_historica.html (consultada el 13 de gener de 2016).

⁵⁰ Ibercampus.es, "La república de los maestros", www.ibercampus.es/la-republica-de-los-maestros-14474.htm (consultada el 13 de gener de 2016).

⁵¹ Archivo Histórico de la Universidad de Granada, lligall 674, expedient 8. Qui vulgui conèixer amb més detall el cas, pot recórrer a Mercedes del Amo Hernández, *Salvador Vila. El rector fusilado en Vïznar* (Granada: Universitat de Granada, 2005); així com al reportatge "Salvador Vila: rompiendo el olvido" del programa *Tesis* de Canal 2 Andalucía. També, Ian Gibson, "Salvador Vila Hernández", *El País*, edició Andalucía, 11 de febrer de 2003, 2; i "Homenaje a Salvador Vila", www.granadadigital.com, 19 de novembre de 2002. Finalment, també s'inclouen detalls sobre el context a Luciano González Egido, *Agonizar en Salamanca* (Madrid: Alianza, 1986), 58.

⁵² Adam Mez, *El renacimiento del Islam* (Granada: Comares, 2002), traducció de Salvador Vila Hernández, estudi preliminar d'Inmaculada Cortés Peña i Mercedes del Amo Hernández.

incloïa un homenatge a l'antic rector, amb la presència del rector actual, del fill de l'ex rector assassinat i de diversos especialistes.⁵³

Com en el cas granadí, a València hi ha una figura que personifica la persecució franquista i la recuperació històrica: l'ex rector i catedràtic de Medicina legal, Joan Peset Aleixandre, assassinat a Paterna el 24 de maig de 1941.⁵⁴ Aquí, la Universitat ha encapçalat la recerca, amb una paper destacat del seu rector Pedro Ruiz (1994-2002) i de la família Peset. També han marcat la diferència un bon grapat d'investigadors entorn del Centro de Estudios sobre la Historia de las Universidades, on podem trobar noms com els de Marc Baldó, María Fernanda Mancebo, Jorge Correa o Mariano Peset, entre molts d'altres.⁵⁵

A més de batejar el Col·legi Major i l'Hospital Universitari com Joan Peset, s'han realitzat multitud d'actuacions com la publicació facsímil del seu procés el maig de 2001, amb motiu del seixantè aniversari de la seva execució o, deu anys més tard, un emotiu homenatge amb les màximes autoritats acadèmiques i la presència de familiars de l'ex rector.⁵⁶ La manca de referències explícites a la web institucional és, en aquest cas, una anècdota.⁵⁷

Casualment, o potser no tan casualment, a banda de Granada, els quatre centres més modèlics a l'hora d'encarar el propi passat són aquells que van romandre sota administració republicana fins gairebé el final de la guerra: Barcelona, Madrid, Múrcia i, la ja citada, València. Sense figures del simbolisme de Peset, però en part seguint l'exemple valencià, en els darrers anys les universitats de Barcelona, Madrid i Múrcia han mirat d'assumir i entendre el propi passat.

En el cas de la Universitat catalana, la resistència cultural durant el franquisme i la publicació de memòries sobre el període van fer que aquell passat fos sempre, poc o

⁵³ Universidad de Granada, "Inauguración de las terceras jornadas sobre Republicanismo español", servicioprotocolo.ugr.es/pages/tablon/*/noticias-37/2012/04/09/inauguracion-de-las-terceras-jornadas-sobre-republicanismo-espaaol (consultada el 13 de gener de 2016).

⁵⁴ Per saber més sobre la figura de Peset: Pedro Laín Entralgo, "Juan Peset Aleixandre, 1886-1941", a *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre* (València: Universitat de València, 1982), volum I, XXI-XXVII; Alicia Altet, "Las clases medias republicanas en el franquismo: represión y control social", *Ayer*, 43 (2001/3), 79-80; Lluís Aguiló Lúica, "Notes sobre l'actuació política d'en Joan Peset", a *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre* (València: Universitat de València, 1982), volum I, LVIII; Miquel Calvet, "Joan Peset, l'afusellament de la raó", *El Temps*, 884, 22 a 28 de maig de 2001, 20-26; Santi Cortés, *L'exili valencià en els seus textos* (València: Generalitat Valenciana, 1995), 17; i Marc Baldó i María Fernanda Mancebo, "Vida i mort de Joan Peset", estudi introductori a *Joan B. Peset Aleixandre. Homenatge al rector de la Universitat de València* (València: Universitat de València, 2001).

⁵⁵ Universitat de València, "Centro de Estudios sobre la Historia de las Universidades", www.uv.es/ceshu/ (consultada el 13 de gener de 2016).

⁵⁶ *La Vanguardia*, "La UV rinde un emotivo homenaje al rector Peset Aleixandre, fusilado por el franquismo hace 70 años", www.lavanguardia.com/local/valencia/20110524/54159159521/la-uv-rinde-un-emotivo-homenaje-al-rector-peset-aleixandre-fusilado-por-el-franquismo-hace-70-anos.html (consultada el 13 de gener de 2016).

⁵⁷ Universitat de València, "Història de la Universitat", www.uv.es/uvweb/universitat/ca/universitat/coneix-nos/historia-1285853103887.html (consultada el 13 de gener de 2016).

massa, present. Institucionalment, les coses van moure's més lentament. Certes figures concretes sí que van merèixer reconeixements com ara l'antic rector republicà Pere Bosch Gimpera que dóna nom a la Fundació de la Universitat de Barcelona. Però el primer acte oficial i complert va anar a càrrec, sorprenentment, de la Universitat Pompeu Fabra, per iniciativa directa de l'aleshores rector Enric Argullol l'any 2001.⁵⁸

Posteriorment, la UB, gràcies als treballs de Francisco Gracia i Josep Maria Fullola, han treballat a fons el període. Avui, comptem amb monografies, exposicions i, fins i tot, una menció específica a la seva web: "La Guerra Civil i la dictadura franquista (1939-1975) representen un període de repressió, amb la depuració del professorat universitari, la supressió de l'autonomia universitària i l'eliminació de la cultura i la llengua catalanes de la vida acadèmica. En aquest període cal destacar les accions contra el règim que engega la comunitat universitària, com ara iniciatives de protecció i difusió de la cultura i la llengua catalanes, la constitució del Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Universitat de Barcelona o l'ocupació del Rectorat de la Universitat feta pels estudiants el gener del 1969".⁵⁹

En el cas madrileny també s'ha anat del cas a la categoria. Així, dels primers estudis entorn personatges d'especial significació s'ha passat a treballs de concepció més global. Fins i tot, la recuperació de la pròpia memòria ha estat tema de debat en les eleccions a rector de la Complutense de 2003. Carlos Berzosa fou elegit fent bandera de la seva voluntat de recuperar la memòria i homenatjar a tots els docents foragitats. Coherent amb aquesta premissa, el 2004 es creava la "Cátedra Complutense Memoria Histórica del Siglo XX",⁶⁰ a més de promoure's actes, reportatges i exposicions, la darrera d'aquestes centrada en els efectes de la guerra sobre el Campus universitari.⁶¹ A més, el centre madrileny ha comptat amb els treballs impulsats per dos especialistes com Luis Enrique Otero Carvajal i Carolina Rodríguez, a més de la revista *CIAN-Revista de Historia de las Universidades*, impulsada per la Universitat Carlos III.⁶²

⁵⁸ *La Vanguardia*, "Homenaje a los profesores depurados", hemeroteca.lavanguardia.com/preview/2001/04/03/pagina-27/34175590/pdf.html?search=upf%20profesores%20represaliados (consultada el 13 de gener de 2016). Aquest homenatge era la culminació d'una recerca que també va publicar-se en forma de llibre: Jaume Claret Miranda, *La repressió franquista a la universitat catalana* (Vic: Eumo, 2003).

⁵⁹ Universitat de Barcelona, "1939-1975: la Universitat de Barcelona sota la dictadura franquista", www.ub.edu/web/ub/ca/universitat/coneix_la_ub/historia/1939-1975/1939-1975.html (consultada el 13 de gener de 2016).

⁶⁰ Universidad Complutense de Madrid, "Cátedra Memoria Histórica del Siglo XX", pendientedemigracion.ucm.es/info/memorias/historiacatedra.html (consultada el 13 de gener de 2016).

⁶¹ Universidad Complutense de Madrid, "Paisajes de una guerra", www.ucm.es/exposicion-paisajes-de-una-guerra (consultada el 13 de gener de 2016).

⁶² Entre altres treballs, destaquen: Luis Enrique Otero Carvajal (dir.), M. Núñez Díaz-Balart, G. Gómez Bravo, J. M. López Sánchez i R. Simón Arce, *La destrucción de la ciencia en España. Depuración universitaria en el franquismo* (Madrid: Complutense, 2006); i Carolina Rodríguez López, *La Universidad de Madrid en el primer franquismo: ruptura y continuidad (1939-1951)* (Madrid: Dykinson, 2002). Sobre la

No és estrany, per tant, trobar a la seva web referències a docents històrics sancionats pel franquisme i a la pròpia guerra i postguerra: “Poco antes de que acabara la guerra, el gobierno de Franco había nombrado ya al primer Rector de la Dictadura, el catedrático Pío Zabala y Lera, a quien le correspondió poner en marcha los nuevos planes que las autoridades franquistas diseñaron para la Universidad. El exilio y la depuración del personal docente universitario mermaron significativamente el claustro de la Universidad de Madrid, cerca del 40 por ciento de su profesorado se vio afectado. El balance es aún más llamativo si se identifican algunos nombres: José Giral, Fernando de los Ríos y José Gaos (los tres últimos rectores del periodo republicano) murieron en el exilio”.⁶³

Quelcom similar trobem en el cas de la Universitat de Múrcia. A banda dels estudis i homenatges concrets i generals realitzats al llarg dels darrers anys, la seva web conté la major informació sobre el període de les dotze universitats estudiades. Sis-centes paraules on, a partir del llibre *Cultura y ocio en una ciudad de retaguardia durante la guerra civil (Murcia, 1936-1939)*,⁶⁴ es deixa constància de la suspensió d'activitats del centre en començar la guerra civil, els canvis en la direcció universitària, la reconversió de les instal·lacions per col·laborar en l'esforç bèl·lic, els intents de supressió definitiva de la universitat i les campanyes per evitar-ho, fins la reobertura de les aules ja en període franquista, tot commemorant el seu vint-i-cinquè aniversari.⁶⁵

A tall de conclusió

Ja fa molts anys, la Universitat de Barcelona va decidir recuperar la integritat del seu lema universitari. Durant la República, al clàssic “Perfundet omnia luce” (“ho omplirà tot de llum”), el rector Bosch Gimpera hi va afegir un subjecte. Fins aleshores aquest quedava elidit i podia pensar-se que qui ho omplia tot de llum era la universitat, el saber o qualsevol altre element. El subjecte triat va ser “libertas”, “libertas perfundet omnia luce” (“la llibertat ho omplirà tot de llum”). Lògicament, a les autoritats franquistes els hi va faltar temps per escapar-lo i posar en el seu lloc una imatge de la Immaculada Concepció.

Amb el retorn de la democràcia, va recuperar-se el subjecte “libertas” i, en l'acte de desgreuge, el catedràtic José María Valverde va pronunciar unes paraules que s'ajusten perfectament amb allò que aquest article ha volgut il·lustrar. Deia el catedràtic d'Estètica que l'escapçament era: “un caso de la más hábil censura, la que no tacha del todo, sino que elimina lo más peligroso para que el resto se organice por sí solo en forma más inocua. Estamos aquí ante un ejemplo de cómo en los tiempos modernos las más eficaces luchas de pensamiento conservador no se hacen

revista: Universidad Carlos III, “CLAN-Revista de Historia de las Universidades”, [e-revistas.uc3m.es/index.php/CLAN](http://revistas.uc3m.es/index.php/CLAN) (consultada el 13 de gener de 2016).

⁶³ Universidad Complutense de Madrid, “La universidad en el franquismo”, <http://www.ucm.es/la-universidad-en-el-franquismo> (consultada el 13 de gener de 2016).

⁶⁴ María Concepción Ruiz Abellán, *Cultura y ocio en una ciudad de retaguardia durante la guerra civil (Murcia, 1936-1939)* (Múrcia: Real Academia Alfonso X el Sabio, 1993).

⁶⁵ Universidad de Murcia, “La guerra civil”, www.um.es/web/universidad/historia/guerra-civil (consultada el 13 de gener de 2016).

frente a frente, idea a idea, sino de modo indirecto, en sutiles lavados de cerebro, que no guillotinan las cabezas sino que cercenan lo pensable”.⁶⁶

Això és precisament allò que cal evitar. La temptació de no qüestionar res pel que pogués passar; la temptació de diluir-ho tot en una suposada igualtat de responsabilitats. Jorge Guillén, ell mateix depurat, ho denunciava en un poema a la memòria del rector d'Oviedo assassinat:

“¿Crímenes a cada bando?
De diferente sentido:
Hacia un pasado bramando,
Al porvenir dirigido.
¿Dos Españas? En efecto.
Una asesinó a la otra,
Y el país quedó perfecto.
¿Un poeta asesinado?
Mucha gente asesinada.
Sobre el crimen, un Estado.
Aquí no ha ocurrido nada”.⁶⁷

Bibliografia

- Abellán, José Luis. *De la guerra civil al exilio republicano (1936-1977)*. Madrid: Mezquita, 1983.
- Aguiló Lúica, Lluís. “Notes sobre l’actuació política d’en Joan Peset”, a *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre*. València: Universitat de València, 1982.
- Alted, Alicia. “Las clases medias republicanas en el franquismo: represión y control social”, *Ayer*, 43 (2001/3).
- Ângelo Veríssimo, Helena. *Os jornalistas nos anos 30/40. Elite do Estado Novo*. Coimbra: Minerva, 2003.
- Baldó, Marc i María Fernanda Mancebo. “Vida i mort de Joan Peset”, estudi introductori a *Joan B. Peset Aleixandre. Homenatge al rector de la Universitat de València*. València: Universitat de València, 2001.
- Calvet, Miquel. “Joan Peset, l’afusellament de la raó”, *El Temps*, 884, 22 a 28 de maig de 2001.
- Claret, Jaume. *La repressió franquista a la universitat catalana*. Vic: Eumo, 2003.
- Claret, Jaume. *El atroz desmoche*. Barcelona: Crítica, 2006.
- Cortés, Santi. *L’exili valencià en els seus textos*. València: Generalitat Valenciana, 1995.
- Del Amo Hernández, Mercedes. *Salvador Vila. El rector fusilado en Vézar*. Granada: Universitat de Granada, 2005.
- Fermi, Laura. *Inmigrantes ilustres. La historia de la migración intelectual europea 1930-1941*. Buenos Aires: Ameba, 1971.
- Fernández Santander, Carlos. *Alzamiento y guerra civil en Galicia (1936-1939)*. La Corunya: Edición do Castro, 2000.

⁶⁶ José María Valverde i Ramón Parés, *Meditacions sobre la llibertat amb motiu de la recuperació del lema “libertas” a l’escut de la Universitat de Barcelona. Acte inaugural del curs 1987-1988* (Barcelona: Universitat de Barcelona, 1987), 7-9.

⁶⁷ Jorge Guillén, *Guirnalda civil* (Cambridge: Halty Ferguson, 1970), 13.

- Filomena Mónica, Maria. *Educação e sociedade no Portugal de Salazar*. Lisboa: Presença, 1978.
- Gellately, Robert. *No sólo Hitler. La Alemania nazi entre la coacción y el consenso*. Barcelona: Crítica, 2002.
- Fuentes Labrador, Antonio, María de los Ángeles Sanpedro, Florencia Corrionero i María Jesús Velasco. “Apoyo institucional en un centro de poder: la Universidad de Salamanca durante la guerra civil. Un modelo de comportamiento”, a Juan José Carreras Ares i Miguel Ángel Ruiz Carnicer (eds.), *La Universidad española bajo el régimen de Franco (1939-1975)*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1991.
- Getty, J. Arch i Oleg V. Naumov. *La lógica del terror*. Barcelona: Crítica, 2001.
- Gibson, Ian. “Salvador Vila Hernández”, *El País*, edició Andalusia, 11 de febrer de 2003, 2.
- González Egido, Luciano. *Agonizar en Salamanca*. Madrid: Alianza, 1986.
- González Martínez, Carmen. “La Universidad de Murcia: II República y guerra civil”, *La Universidad en el siglo XX (España e Iberoamérica). X Coloquio de Historia de la Educación*. Murcia: Sociedad Española de Ciencias de la Educación, 1998.
- Guillén, Jorge. *Guirnalda civil*. Cambridge: Halty Ferguson, 1970.
- Gurriarán, Ricardo. *Ciencia e conciencia na Universidade de Santiago (1900-1940)*. Santiago: Universitat de Santiago, 2006.
- Gurriarán, Ricardo. *1968, do «Gaudemus igitur» ao «Venceremos nós»: as mobilizações estudantis do 68 en Compostela*. Santiago: Fundación 10 de marzo, 2008.
- Gurriarán, Ricardo. *Inmunda escoria: a universidade franquista e as mobilizações estudantis en Compostela, 1939-1968*. Vigo: Xerais, 2010.
- Hess, Gerhard. *La universidad alemana 1930-1970*. Darmstadt: Inter. Naciones Bad Godesberg, 1968.
- Hoche, Geneviève. “Quelques hypothèses à propos de la revue de Giuseppe Bottai, «Critica fascista»”, a *Idéologies et politique. Contributions à l'histoire des intellectuels italiens du risorgimento au fascisme*. París: Paillart, 1978.
- Izquierdo, María Jesús. *Pizarras vacías. La represión de los docentes en Valladolid durante la Guerra Civil*. Valladolid: Universitat de Valladolid, 2015.
- Izquierdo, María Jesús i Asunción Esteban (coords.). *La revolución educativa en la Segunda República y la represión franquista*. Valladolid: Universitat de Valladolid, 2014.
- Laín Entralgo, Pedro. “Juan Peset Aleixandre, 1886-1941”, a *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre*. València: Universitat de València, 1982.
- Lottman, Herbert. *La depuración. 1943-1953*. Barcelona: Tusquets, 1998.
- Mez, Adam. *El renacimiento del Islam*. Granada: Comares, 2002.
- Montero, Mercedes. *Historia de la ACN de P. La construcción del Estado Confesional (1936-1945)*. Pamplona: EUNSA, 1993.
- Morales, M. *La guerra civil en Guipúzcoa. Julio-agosto 1936*. Valladolid: Santarén, 1937.
- Morente Valero, Francisco. “Debat. Consens i feixisme a Italia”, a *Franquisme. Sobre resistència i consens a Catalunya (1939-1959)*. Barcelona: Crítica, 1990.
- Morente Valero, Francisco. “Políticas de control ideológico del profesorado universitario en los regímenes fascistas. Una aproximación”, a *Josep Fontana. Història i projecte social. Reconeixement d'una trajectòria*. Barcelona: Crítica, 2004.

- Morente Valero, Francisco. “La Universitat feixista i la Universitat franquista en perspectiva comparada”, en Giuliana di Febo i Carme Molinero (eds.), *Nou Estat, nova política, nou ordre social. Feixisme i franquismo en una perspectiva comparada*. Barcelona: CEFID i Fundació Carles Pi i Sunyer, 2005.
- Otero Carvajal, Luis Enrique (dir.), M. Núñez Díaz-Balart, G. Gómez Bravo, J. M. López Sánchez i R. Simón Arce. *La destrucción de la ciencia en España. Depuración universitaria en el franquismo*. Madrid: Complutense, 2006.
- Ringer, Fritz K. *El ocaso de los mandarines alemanes. La comunidad académica alemana, 1890-1993*. Barcelona: Pomares-Corredor, 1995.
- Robledo, Ricardo (ed.). *Esta salvaje pesadilla. Salamanca en la guerra civil española*. Barcelona: Crítica, 2007.
- Rodríguez, Ramón. “Estudio preliminar”, a Martin Heidegger, *La autoafirmación de la Universidad alemana. El rectorado, 1933-1934. Entrevista del Spiegel*. Madrid: Tecnos, 1989.
- Rodríguez López, Carolina. *La Universidad de Madrid en el primer franquismo. Ruptura y continuidad (1939-1951)*. Madrid: Dykinson, 2002.
- Ruiz, David. “La memoria de Clarín en el Oviedo franquista”, a *Claves de Razón Práctica*, 122, 54-57.
- Ruiz Abellán, María Concepción. *Cultura y ocio en una ciudad de retaguardia durante la guerra civil (Murcia, 1936-1939)*. Murcia: Real Academia Alfonso X el Sabio, 1993.
- Sánchez Ron, José Manuel. *Cinzel, martillo y piedra. Historia de la ciencia en España, siglos XIX y XX*. Madrid: Taurus, 1989.
- Stern, Fritz. *Dreams and Delusions. The Drama of German History*. New Haven: Yale UP, 1999.
- Suñer Ordóñez, Enrique. *Los intelectuales y la tragedia española*. Burgos: Editorial Española, 1937.
- Tenorth, Heinz-Elmar (ed.). *Geschichte der Universität Unter den Linden 1810-2010*. Berlín: Akademie Verlag, 2010-2012.
- Todorov, Tzvetan. *Los abusos de la memoria*. Barcelona: Paidós, 2008.
- Valverde, José María i Ramón Parés. *Meditacions sobre la llibertat amb motiu de la recuperació del lema “libertas” a l’escut de la Universitat de Barcelona. Acte inaugural del curs 1987-1988*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1987.
- Vittoria, Albertina. “L’Università italiana durante il regime fascista”, a J. J. Carreras Ares i M. A. Ruiz Carnicer (eds.), *La Universidad española bajo el régimen de Franco (1939-1975)*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1991.

Recursos electrònics

- El Correo de Andalucía*, “La Hispalense hace memoria”, elcorreoweb.es/2010/03/09/la-hispalense-hace-memoria. Consultada el 13 de gener de 2016.
- El mundo.es*, “La Universidad de Salamanca rechaza el Honoris Causa a Franco”, www.elmundo.es/elmundo/2008/04/30/castillayleon/1209572025.html. Consultada el 13 de gener de 2016.

- El norte de Castilla*, “El delito de ser docente en 1936”, www.elnortedecastilla.es/culturas/libros/201507/27/delito-docente-1936-20150727165043.html. Consultada el 13 de gener de 2016.
- Foro castellano, “La Universidad de Salamanca con los represaliados del franquismo”, www.forocastellano.org/spip.php?article48. Consultada el 13 de gener de 2013.
- Ibercampus.es, “La república de los maestros”, www.ibercampus.es/la-republica-de-los-maestros-14474.htm. Consultada el 13 de gener de 2016.
- La nueva España*, “La ciudad nombrará hijo predilecto al rector Alas a los 75 años de su fusilamiento”, www.lne.es/oviedo/2012/02/21/ciudad-nombrara-hijo-predilecto-rector-alas-75-anos-fusilamiento/1202054.html. Consultada el 13 de gener de 2016.
- La Vanguardia*, “La UV rinde un emotivo homenaje al rector Peset Alexandre, fusilado por el franquismo hace 70 años”, www.lavanguardia.com/local/valencia/20110524/54159159521/la-uv-rinde-un-emotivo-homenaje-al-rector-peset-alexandre-fusilado-por-el-franquismo-hace-70-anos.html. Consultada el 13 de gener de 2016.
- La Vanguardia*, “Homenaje a los profesores depurados”, hemeroteca.lavanguardia.com/preview/2001/04/03/pagina-27/34175590/pdf.html?search=upf%20profesores%20represaliados. Consultada el 13 de gener de 2016.
- UNED, “La recuperación de la memoria histórica de la educación durante el franquismo”, www.uned.es/cursos-repositorio/cverano2009/cursos.asp?idcurso=056.htm. Consultada el 13 de gener de 2016.
- Universitat de Barcelona, “1939-1975: la Universitat de Barcelona sota la dictadura franquista”, www.ub.edu/web/ub/ca/universitat/coneix_la_ub/historia/1939-1975/1939-1975.html. Consultada el 13 de gener de 2016.
- Universidad Carlos III, “CIAN-Revista de Historia de las Universidades”, e-revistas.uc3m.es/index.php/CIAN. Consultada el 13 de gener de 2016.
- Universidad Complutense de Madrid, “Cátedra Memoria Histórica del Siglo XX”, pendientedemigracion.ucm.es/info/memorias/historiacatedra.html. Consultada el 13 de gener de 2016.
- Universidad Complutense de Madrid, “Paisajes de una guerra”, www.ucm.es/exposicion-paisajes-de-una-guerra. Consultada el 13 de gener de 2016.
- Universidad Complutense de Madrid, “La universidad en el franquismo”, <http://www.ucm.es/la-universidad-en-el-franquismo>. Consultada el 13 de gener de 2016.
- Universidad de Granada, “Inauguración de las terceras jornadas sobre Republicanismo español”, servicioprotocolo.ugr.es/pages/tablon/*/noticias-37/2012/04/09/inauguracion-de-las-terceras-jornadas-sobre-republicanismo-espaaol. Consultada el 13 de gener de 2016.
- Universidad de La Laguna, “Siglo XX”, www.ull.es/view/institucional/ull/Siglo_XX/es. Consultada el 13 de gener de 2016.

- Universidad de Murcia, “La guerra civil”, www.um.es/web/universidad/historia/guerra-civil. Consultada el 13 de gener de 2016.
- Universidad de Oviedo, “Historia y patrimonio”, www.uniovi.es/launiversidad/historia. Consultada el 13 de gener de 2016.
- Universidad de Salamanca, “Reseña histórica de la USAL”, www.usal.es/webusal/node/941?bcp=conocenos. Consultada el 13 de gener de 2016.
- Universidad de Salamanca, “2018: conmemoración del VIII centenario de la Universidad de Salamanca”, www.usal.es/webusal/node/1327. Consultada el 13 de gener de 2016.
- Universidade de Santiago, “Acto académico de honra ao profesorado e persoal da USC represaliado (1936-1940)”, tv.usc.es/serial/index/id/137. Consultada el 13 de gener de 2016.
- Universidade de Santiago, “Historia da USC”, www.usc.es/gl/info_xeral/historia/. Consultada el 13 de gener de 2016.
- Universidad de Sevilla, “Historia y actualidad”, www.us.es/acerca/patrimonio/historia. Consultada el 13 de gener de 2016.
- Universidad de Sevilla, “Inauguración y mesa redonda: la represión en Sevilla”, tv.us.es/inauguracion-y-mesa-redonda-%E2%80%99Cla-represion-en-sevilla-del-golpe-de-estado-a-los-anos-setenta%E2%80%99D-1%C2%AA-parte/. Consultada el 13 de gener de 2016.
- Universitat de València, “Centro de Estudios sobre la Historia de las Universidades”, www.uv.es/ceshu/. Consultada el 13 de gener de 2016.
- Universitat de Valencia, “Història de la Universitat”, www.uv.es/uvweb/universitat/ca/universitat/coneix-nos/historia-1285853103887.html. Consultada el 13 de gener de 2016.
- Universidad de Valladolid, “Historia y patrimonio”, www.uva.es/export/sites/uva/1.lauva/1.01.historiaypatrimonio/index.html. Consultada el 13 de gener de 2016.
- Universidad de Zaragoza, “Historia”, www.unizar.es/resena_historica.html. Consultada el 13 de gener de 2016.